

Nenad Cambi – Ivan Matijević

Per hortvm seplcri

Nenad Cambi
HR, 21000 Split
Zoranićeva 4

U radu se obrađuju tri kamena bloka od kojih su dva nedavno pronađena u istočnom dijelu Salone. Autori ih povezuju s blokom identičnih dimenzija i ukrasa koji se odavna čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Riječ je o nosačima ograde grobne parcele.

Ivan Matijević
HR, 21000 Split
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
Sinjska 2

Ključne riječi: *Salona, Urbs orientalis, nekropola, hortus, murazzo, phallus*

UDK: 904:718(497.5 Solin)“652”

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 25. lipnja 2013.

Antička Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, bio je smješten na idealnom položaju na istočnom Jadranu, jer se nalazio na sjecištu najvažnijih pomorskih i kopnenih putova. Dva prelaza preko Jadrana grad su povezivala s istočnom obalom Italije (*Aternum* i *Sipontum*),¹ a obalom je vijugala cesta od Akvileje zaleđem Velebita preko Jadera do Salone, odnosno od Salone iza Mosora i Biokova preko Narone i Epidaura do Dirahija.² S druge strane preko Kliškog prijevoja put je vodio u zaleđe sve do granica provincije.³ Od grada do prijevoja vodila su barem tri cestovna pravca koja su se tu povezivala i dalje račvala. Ovaj kratki opis prometnih veza nije sam sebi svrha nego da ukaže kako je grad bio prometno čvorište, a te su ceste izlazile i ulazile u naselje. Po antičkom običaju uz ceste su se formirale nekropole koje su putnike dočekivale i zapravo bile prvi dodir putnika i grada pružajući opći dojam o mjestu u koje ovaj dolazi. Nekropole su zapravo slika grada u koji stiže putnik i namjernik. Salona je od svih dalmatinskih gradova imala najduže nekropole koje su uokvirivale ce-

ste i do nekoliko kilometara izvan gradskih vrata.⁴ Salonitanska su groblja bila monumentalna i sastojala su se od većih ili manjih grobnih parcela koje su opasivali monumentalni kameni blokovi od tvrdoga kamena modraca, uglavnom slične visine, koje je odlomljeno prema pravilnim slojevima, po svojoj prilici na obroncima Mosora.⁵ Pažnja istraživača je od početka sustavnih istraživanja poslije utemeljenja Arheološkog muzeja godine 1820. bila usredotočena na Zapadnu nekropolu koja se po jednom natpisu tradicionalno nazivala *Hortus Metrodori*, a danas je taj naziv u upotrebi iako nije točan. Na toj nekropoli tijekom sada gotovo dva stoljeća pronalazili su se važni nalazi: jednostavni sepulkralni natpisi, stele, sarkofazi, sitni nalazi itd.⁶ Veliku pažnju javnosti zaokupila su zaštitna istraživanja 1986. – 1987. koja su ponovno i intenzivnije upozorila na potencijal Zapadne nekropole svojim bezbrojnim nalazima, a time opravdano ukazala na grubu devastaciju spomeničke baštine preko koje je prevučen asfalt tzv. Solinske zaobilaznice.⁷ Sve što je otkriveno, osim nešto važnijih

1 P. Arnaud <2006>, str. 39-53, sl. 3.

2 Ž. Miletić 1992-1993, str. 117-150; Ž. Miletić <2006>, str. 125-136, sl. 1.

3 I. Bojanovski 1974, karta I; Ž. Miletić 1992-1993, str. 135-136, sl. 4; Ž. Miletić <2006>, str. 125-136, sl. 5.

4 Ž. Miletić 1988-1989, str. 49-69, tab. I-VI; Ž. Miletić 1989-1990, str. 163-194, sl. 1-5; Ž. Miletić <1992>, str. 21-49, sl. 1-3.

5 N. Cambi <1987>, str. 251-279, sl. 83.

6 Usp. osobito F. Bulić 1901, str. 161-169; F. Bulić 1910, str. 3 i d; 130-135; o iskopavanjima na toj nekropoli usp. F. Buškariol 1988, str. 281-283.

7 Usp. čitav blok u časopisu *Mogućnosti* XXXVI, Split 1988, br. 3-4, str. 269-375. Osobito je važan opis pojedinih sektora koji su danas pod zemljom J. Mardešić 1988, str. 307-314.

spomenika i sitnih nalaza, ponovno je prekriveno, a antički su ostaci izloženi težini i vibraciji teških teretnih vozila.⁸ Neizvjesno je, dakako, kako će se svi ti faktori odraziti na ono što je tobože ostavljeno da se otkrije kad jednom za tako nešto osvanu bolja vremena, ali bez obzira na takvu mogućnost ne treba očekivati dobru očuvanost.

Međutim, Istočna nekropola, iako je bila izložena raznim negativnim utjecajima, osobito prometnoga karaktera i cementnom industrijom,⁹ pruža bolje mogućnosti u budućnosti, ali naše sadašnje znanje o njoj ipak znatno zaostaje za Zapadnom nekropolom. Groblje je iskopavano još godine 1930. kada se istraživala tzv. Šuplja crkva, Zvonimirova krunidbena bazilika, koja je nastala nad gulem cemeterijalnom bazilikom,¹⁰ a poslije povremeno opet u vezi s prometnim problemima. Zapravo riječ je sjeveroistočnoj nekropoli, jer trak ceste koja izlazi iz Salone na tzv. *Porta Caesarea* prolazi sjeverno od kraka delte solinske Rike (unutar gradskih zidina) i prati je sve do izlaska iz grada na vratima (tzv. *Porta Andetria*) u sjeveroistočnom kutu zidina.¹¹ Istočni dio grada opasan je zidi-

nama u doba Markomanskih ratova godine 170.,¹² a prethodno se grad slobodno širio na tome veoma velikom prostoru bez uništavanja nekropole. Međutim, dio toga groblja uz *Porta Caesarea* je očito već vrlo rano (1. stoljeće prije Krista – rano 1. stoljeće nakon Krista) bio svađen sa zemljom, iako je dosta nadgrobnih natpisa nalazeno za vrijeme iskopavanja salonitanske katedrale.¹³ Ti su natpisi nedvojbeno pripadali nekropoli, a uzimani su kao građevinski materijal i preostali u skromnom stanju očuvanosti. Dio Istočne nekropole koja se nalazila dalje uz cestu morao je dugo trajati i čini se da nije pretrpio veće štete nakon što se našao unutar gradskog areala. Urbanizacija kao da dugo nije zatrla monumentalne grobnice u tom dijelu grada. Nekropola se nastavljala i izvan zidina prema sjeveroistoku u pravcu Klisa, a sjeverno od Šuplje crkve vidljivi su ostaci ceste koja tu skreće prema sjeveru i ostaci grobnih areala ispod ogradnih zidova vinograda.

Na postojanje groblja s velikim grobnim arealima uz cestu u istočnom dijelu grada (tzv. *Urbs orientalis*) skre-

Slika 1.

Istočni dio grada (*Urbs orientalis*) s označenim položajem murazza i mjestom pronalaska bloka A i bloka B (Izvor: Google karte)

8 B. Kirigin, I. Lokošek, J. Mardešić, S. Bilić 1987, str. 7-56.

9 Prometni problemi su veliko raskrižje na Bilankuši, kamioni koji voze prema prema Majdanu, cesta koja većim dijelom sjedi na antičkoj trasi.

10 E. Dyggve 1951, str. 80, sl. IV; 29, 133-134, sl. VI; 17.

11 CIL 3, 6374; 8570. Dubleta natpisa CIL 3, 8570 bila je upotrijebljena u kuli 78 (CIL 3, 1980), usp. F. Carrara 1991, str. 119-124, sl. 7; H. Kähler 1991, str. 233-237, sl. 21.

12 H. Kähler 1991, str. 237-238.

13 Ž. Miletić <1992>, str. 21-23, sl. 1 (gustoća nalaza natpisa kod *Porta Caesarea*).

nuo je ponovno pažnju nedavni nalaz dvaju iznimnih kamenih spomenika. Naime, upravo unutar gradskih zidina Salone, na zemljištu otprilike dvije stotine metara jugozapadno od *Porta Andetria* (sl. 1), pronađena su godine 2007. dva kamena bloka pravokutnoga presjeka gotovo istih dimenzija (sl. 2 – 6).¹⁴ Visina lijevoga bloka (u nastavku teksta blok A) je 113 cm, a debljina je 34 cm. Širina prednje plohe nije ujednačena; pri vrhu iznosi 36 cm, a prema dnu se malo smanjuje i mjeri 34 cm. Širina pravokutnih istaka na bočnim stranama također nije jednaka; pri vrhu iznosi 2 cm, a pri dnu 4 cm. Dakle, ukupna širina bloka A pri vrhu iznosi 40 cm, a pri dnu 42 cm. U gornjem dijelu prednje plohe, 6 cm ispod ruba, smješten je realistički prikaz penisa (*phallus*) kojemu je prepucij prevučen preko glavića. Ispod se vide mošnje, a poviše veoma gusta i kovrčava dlakavost. Ukupna širina prikaza je 21 cm, a visina 17 cm. Ispod je natpis *PER HORTVM* sa slovima *VM* izvedenima u ligaturi (sl. 7). Visina slova u prvom retku je 5 cm, a u drugom retku je 8 cm. Visina slova pokazuje da je naglasak natpisa bio upravo na drugom retku. Prednja ploha bloka u potpunosti je fino uglačana osim dijela oko ornamenta gdje se uočava blago ispupčenje i gru-

blja obrada u odnosu na ravninu. Ploha na kojoj blok stoji potpuno je ravna i bez oštećenja. Po sredini gornje plohe pruža se ostatak klina koji je na lijevoj strani širok 21 cm, a na desnoj 18 cm. Stražnjom plohom bloka dominira jednostavno profilirano polje visine 82 cm i širine 23 cm. Pri vrhu polja, 4 cm ispod gornjeg profila, smješten je nešto manji prikaz penisa. Visina i širina iznose 17 cm, a djelomično mu je otučen donji dio (sl. 9). Stražnja ploha je uglačana oko ornamenta, a ostatak je grublje obrađen zubačom. Obje bočne plohe bloka (sl. 4) identično su izvedene: najprije slijedi pravokutni istak širine 6 cm, potom grubo klesana udubljena traka širine 14 cm i još jedan istak širine 9 cm. Ostalih 5 cm otpada na debljinu prednje plohe.

Visina desnog bloka (u nastavku teksta blok B) je 114 cm, dok je debljina neujednačena te na lijevoj bočnoj plohi iznosi 32 cm, a na desnoj 30 cm. I ovaj blok nema ujednačenu širinu: u gornjem dijelu prednje plohe iznosi 37 cm, a u donjem 34 cm. Širina pravokutnih istaka na bokovima također varira tako da je lijevi pri vrhu širok 3 cm, a pri dnu uz crtu loma 3,5 cm. Širina desnoga istaka pri vrhu iznosi 2 cm, a pri dnu se povećava na 3 cm. Prema tome

Slika 2.
Prednja ploha bloka A i bloka B (JT)

Slika 3.
Stražnja ploha bloka B i bloka A (JT)

¹⁴ Blokovi se čuvaju u arheološkoj zbirci Marka Matijevića u Solinu. Fotografije su izradili Jakov Teklić (JT) i Ivan Matijević (IM).

Slika 4.
Lijeva bočna ploha bloka A (JT)

Slika 5.
Blok B i blok A (JT)

Slika 6.
Blok A i blok B (JT)

ukupna širina bloka pri vrhu je 42 cm, a pri dnu najmanje 39,5 cm. Na gornjoj je plohi sačuvan klin u visini od 24 cm i širini od 32 cm. Stražnja ploha klina je, za razliku od onoga na bloku A, u ravni s gornjom profilacijskom letvicom osim na 8 cm širokom lijevom dijelu koji u odnosu na letvicu strši nešto manje od 1 cm. Ploha na kojoj blok stoji potpuno je ravna i bez oštećenja jednako kao i na bloku A. Pri vrhu prednje plohe, 11 cm ispod ruba, u reljefu je kao i na bloku A realistički prikaz penisa širine i visine 20 cm. S prepucijem prevučeni preko glavića, mošnjama i kovrčavim gustim dlakama jednak je onima na bloku A. Ispod je uklesan natpis *SEPVLCRI* sa slovima visine 8 cm od kojih su *RI* izvedena u ligaturi (sl. 8). Ploha je u cijelosti fino uglačana osim dijela uz ornament gdje se uočavaju tragovi grublje obrade zubačom. Donji lijevi ugao prednje plohe neznatno je otučen. Stražnju plohu jednako kao i na bloku A ukrašava jednostavno profilirano polje visine 84 cm i širine 24 cm. U cijelosti je grubo obrađena zubačom, a uz rub gornje profilacijske trake smješten je prikaz penisa širine 16 cm i visine 15 cm (sl. 10). Donji dio potpuno je otučen kao i gornja polovica desne profilacijske trake. Obje bočne plohe izvedene su jednakom kombinacijom istaka i utora identičnih di-

menzija kao i kod bloka A s time što u odnosu na taj blok dimenzije središnje trake i pravokutnog istaka do nje osciliraju za 1 cm.

Ovi nalazi su nedvojbeno u vezi s jednim po obliku, dimenzijama i dekoraciji vrlo sličnim eksponatom koji je izložen u jugozapadnom dijelu lapidarija Arheološkoga muzeja u Splitu. Riječ je o monolitnom vapnenačkom bloku (sl. 11 – 14) koji je u inventarnoj knjizi natpisa uveden pod oznakom A-5260. Tamo stoji da je pronađen s još nekoliko manjih ulomaka natpisa u ruševinama stare biskupije u Splitu (sa sjeverne strane katedrale), koja je stradala u požaru godine 1924., otkuda je prenesen u Muzej. Nije navedeno je li objavljen, što bi po svoj prilici značilo da nije, iako nije bio odmah inventiran kao i mnogi drugi predmeti nađeni u doba između dva svjetska rata. Visina bloka (u nastavku teksta blok C) je 113 cm, dok je debljina 35 cm. Prednja ploha bloka široka je 36 cm, a pravokutni istak na lijevoj odnosno desnoj bočnoj strani strši 4 cm što čini ukupnu širinu od 44 cm. U gornjem dijelu prednje plohe, 4 cm ispod ruba, nalazi se ornament kojemu širina i visina iznose 19 cm. Ispod je uklesan natpis *PAT[---]* sa slovima visine 9 cm. Čini se da je sa slovom *T* u ligaturi i slovo *E* (sl. 15). Desna strana prednje plohe je otučena

Slika 7.
Natpis i phallus na prednjoj plohi bloka A (JT)

Slika 8.
Natpis i phallus na prednjoj plohi bloka B (JT)

Slika 9.
Phallus na stražnjoj plohi bloka A (JT)

Slika 10.
Phallus na stražnjoj plohi bloka B (JT)

zbog čega je stradao dio natpisa te središnji i desni gornji dio ornamenta (*phallus*). Ploha je fino uglačana, dok je oko ornamenta kamena masa blago ispupčena i grublje obrađena. Gornji dio bloka završava klinom visine 21 cm,

širine 35 cm i debljine 23 cm, a oštećen mu je gornji desni kut. Stražnju plohu gotovo u cijelosti pokriva jednostavno profilirano polje visine 82 cm i širine 26 cm. U gornjem dijelu polja, 3 cm ispod profilacijske trake, smješten je ta-

kođer *phallus* poput onoga na prednjoj plohi, ali je nešto manji (visina i širina je 17 cm) i oštećen u gornjem dešnom dijelu (sl. 16). Ploha oko ornamenta fino je ugačana dok je ostatak polja obrađen zubačom. Oštećenje je u potpunosti zahvatilo i najveći dio lijeve profilacijske trake i manji dio gornje. Desna bočna ploha najvećim je dijelom otučena, ali je moguće prepoznati središnju grubo isklesanu traku i lijevo od nje ostatke istaka. Lijeve bočne plohe u potpunosti je očuvana: najprije slijedi pravokutni istak širine 5 cm, potom grubo klesana udubljena traka širine 15 cm i još jedan istak širine 9 cm. Ostatak od 5 cm pripada debljini prednje plohe. S obzirom na nalaze bloka A i bloka B i potpunu podudarnost njihovih oblika, profilacije, relevantnih dimenzija, visine i oblika slova te dekoracije (muškog spolnog organa – *phallus*, *penis*) nema sumnje da je i ovaj stari nalaz ne samo s istoga mjesta nego da je pripadao jednoj konstrukcijskoj cjelini od koje, dakle, imamo tri velika fragmenta.

Što su zapravo ova tri fragmenta? O čemu je ovdje riječ? Nema nikakve dvojbe da je zbog mjesta pronalaska i upotrebe riječi *sepulcrum* odnosno *hortus* riječ o velikoj grobnoj parceli. Blokovi su nedvojbeno služili kao nosači ograde koja je dijelila veći grobišni prostor, a to je jasno po okomitom žlijebu na bočnim stranama sva tri bloka. Budući da svi blokovi (A, B i C) na objema bočnim stranama imaju žljebove nesumnjivo je da ni jedan od njih nije početni, odnosno završni u nizu koji bi stajao do perimetralnoga zida građevine zbog čega mu ne bi trebao žlijeb za umetanje ogradnog elementa (plutej) koji se u nj fiksira. Dva novopronađena bloka pak stajala su jedan pokraj drugoga jer na to upućuje kontinuitet natpisa: *per hortum sepulcri*. Između nosača ograde B i nosača C morao je biti još barem jedan sličan blok na kojem je bio uklesan *praenomen*, daka u kratici, i *nomen* (možda također u kratici) vlasnika groba. Na nosaču C je, naime, stajao njegov *cognomen* *PATE[---]*. Do nosača C, dakle, bio je barem još jedan koji bi također nosio ogradu i može se pretpostaviti da je na njemu bio isti ukras (*phallus*), a možda nije ni nosio natpis. Žlijeb

za ogradu na nosaču A također upućuje da je morao postojati barem još jedan nosač koji nije morao sadržavati natpis, ali je također mogao imati falus na prednjoj i stražnjoj plohi. Zbog masivnih blokova i njihovih žljebova širine 15 cm može se pretpostaviti da su i pluteji također bili masivni i teški. Ograda je, dakle, bila približno iste debljine iako su pluteji najvjerojatnije bili rešetkastog tipa (prošupljeni) kakvi su poznati u repertoaru rimske arhitekture (vrtovi, trgovini i sl.).¹⁵ Ograda je po svoj prilici bila ravna, ali to bi preciznije pokazao samo kutni nosač koji, nažalost, nije očuvan.

Međutim, sva tri nosača su imala i snažan, ali nešto užji, okomiti nastavak također pravokutnog presjeka. Taj dio je teško protumačiti, pogotovo jer je samo grubo obrađen šiljatim dlijetom. Snažni profil pokazuje da je taj dio na stanovitoj i teško određivoj visini nešto nosio, možda neku vrstu trabeacije ili pak krovne konstrukcije trijema ili nekog sličnog arhitektonskoga elementa. Činjenica što su ti dijelovi površinski samo grubo naznačeni upozorava da je taj element bio predviđen da se prekrije nekom oplatom ili možda nije čak ni dovršen.

Očuvani dio natpisa glasio bi *PER HORTUM* (nosač A) *SEPULCRI* (nosač B), na nedostajućem nosaču bili su prenamen i nomen, a na nosaču C kognomen *PATE[---]*. Je li što bilo uklesano na prvom i posljednjem nosaču, nije moguće naslutiti. Malo je *cognomina* na rimskim natpisima iz Dalmacije koji počinju s ta tri, odnosno četiri slova¹⁶ i stoga ostaje otvoreno pitanje imena vlasnika groba iako je u Saloni zajamčen kognomen *Pateatus* najvjerojatniji.¹⁷

Iz sepulkralne terminologije potječu dvije riječi: *hortus* i *sepulcrum*. *Hortus* doduše znači i običan vrt, ali je ovdje vrt upotrijebljen u drukčijem kontekstu. Tako je kod tumačenja značenja toga izraza prema nestalom natpisu, kako je već navedeno, došlo do zabune glede naziva Zapadne nekropole.¹⁸ Tu je zabunu unio F. Bulić,¹⁹ zatim i G. Novak²⁰ kojega je u tom pogledu slijedio i M. Suić.²¹ Međutim, nema nikakve dvojbe da je riječ (*h*)*ortus* ovdje upotrijebljena u posve različitom značenju. Naime, riječ je o hortikulturno uređenoj grobnoj parceli s više različitih grobova među ko-

15 Usp. na primjer ograde na rimskim freskama koje omeđuju vrtove, P. Zanker 1995, str. 142-146, 11.2, 14.1.

16 G. Alföldy 1969, str. 260-261 (*Patens*, *Paternus*). Ni drugdje nema veći broj *cognomina* koji počinju s *Pat*. Usp. I. Kajanto 1965, index 404 (*Patera*, *Paterculianus*, *Paterculinus*, *Paterelinus*, *Paterculus*, *Paternianus*, *Paternio*, *Paternius*, *Paternulus*, *Paternus*). Međutim, ni kod jednoga ni kod drugoga autora nije zabilježen kognomen *Pateatus*, iako je jedan pouzdano zapisan na sarkofagu koji po svoj prilici potječe sa Zapadne nekropole. Davno je objavljen (CIL 3, 2397) i lako je moguće da predstavlja rješenje enigme.

17 Pokojnik se zvao *Aurelius Pateatus* (nije mu naveden *praenomen*), što je samo po sebi znak da potječe iz kasnijega doba (s kraja 2. ili čitavoga 3. stoljeća) kada prenamen postupno nestaje iz javne upotrebe.

18 Natpis je objavljen u CIL 3, 2207 i glasi: *Aur(elius) Aprilianus se vivo donavet / arcam Aur(elio) Amuro et Aur(eliae) Quint(a)e qu(a)e / est in (h)orto Metrodori vivi sibi p/osuerunt III[---] Jamum / s quod si [quis p]ost morte[m eorum s]up[er] / [eos alia corp]ora velet[!] [in]po[nere] / [--- inferet[!]] sol[idos] ---*.

19 Usp. Bulićeve radove u bilj. 6.

20 G. Novak 1949, str. 85; G. Novak 1961, str. 183, 204.

21 M. Suić 1959, str. 147-174; M. Suić 1991, str. 68-69.

Slika 11.
Prednja ploha bloka C (IM)

Slika 12.
Stražnja ploha bloka C (IM)

Slika 13.
Desna bočna ploha bloka C (IM)

Slika 14.
Lijeva bočna ploha bloka C (IM)

jima je i sarkofag Aurelija Amura i njegove žene Aurelije Kvinte. Taj im je sarkofag darovao (*donavet*) Aurelije Aprilijan, ali ni on nije vlasnik parcele nego neki Metrodor. To je jedan od čestih primjera običaja *concessio loci*, tj. prepuštanja mjesta pokapanja bilo dragovoljno bilo prodajom. Drugi važan natpis sličnog karaktera je već spomenut u vezi s kognomenom *Pateatus*. Taj natpis opisuje gdje se nalazi sarkofag za koji je mjesto ustupio Elije Marulin.²² Ovi natpisi svjedoče o tome da je grobna parcela (*hortus*) sadržavala veći broj grobova i sarkofaga.²³ Ima još primjera na kojima se spominju hortusi u Saloni što je dokaz da je termin bio uobičajen.²⁴ Ovaj novi primjer je daljnje svjedočanstvo termina, a još više upotrebe. *Hortus* je, dakle, grobna parcela, omeđeni areal na kojem su grobovi i koji je uređen raznim stablima i drugom vegetacijom. Podrijetlo običaja sađenja stabala i loze valja tražiti u sadržajnoj vezi suburbanih posjeda bogatih i važnih ljudi te njihovih grobova. Primjere toga običaja nalazimo u Ciceronovoj želji da kćer Tuliju pokopa u vrtu (*hortus*) u okviru svetišta (*fanum*) na suburbanom imanju,²⁵ pokopu Valerija Azijatika u *Horti Luculliani* (Tacit, *Anali* XI, 3), pokopu Kaligule u *Horti Lamiani* (Svetonije, *Gaj* 59) ili pak Neronovu grobu u *Horti Domitiae* (Svetonije, *Neron* 50). Poslije se razvijaju nekropole i grobovi u kombinaciji s vegetacijom (*cepotaphia*).²⁶ Potonji termin nije zabilježen u Saloni, ali *hortus* je višekratno potvrđen. Natpis, dakle, upućuje posjetitelja prema vrtu groba Pate(ata?). U tom se iskazu otkriva, kako se čini, da je *hortus* odvojen od groba (*sepulcrum*), što bi pokazivalo da je po srijedi hortikulturno sređeni prostor. Pojava iste riječi na natpisima s prije navedenih sarkofaga pokazivala je razvojni put od sređenoga prostora do znatno nerednije situacije koja traži objašnjenje gdje se pojedini *locus* nalazi, odnosno opisa situacije među grobovima, glavnim natpisom, ulicom i dr. Od susjeda i vlasnika obično se zahtijeva slobodan put i pristup do mjesta gdje je položen sarkofag. U ovom novom salonitanskom slučaju to vjerojatno nije bilo potrebno. U tim vrtovima poput ovoga našeg na Sjeveroistočnoj nekropoli bilo je zasađeno drveće i voćke. Bezbroj-

na su svjedočanstva toga sepulkralnog običaja. Petronije, u svom poznatom spisu *Satirikon* iznosi kako će izgledati njegov grob pa želi da iz njegova pepela raste svakovrsno voće i grožđe (Petronije, *Satirikon* 71: *omne genus enim poma volo sint circa cineres meos et vinearum largiter*).

Na svakom od nosača kao jedina dekoracija naprijed i straga pojavljuje se *phallus* u spušenom položaju. Muški spolni organ vrlo je precizno prikazan. Dobro se vidi udo, mošnje, prepucij i guste kovrčave dlake, što pokazuje da se uložio znatan trud da se postigne realistički izgled. Odvojen kao samostalan prikaz očito ima svoje značenje u sepulkralnom kontekstu. Muški spolni organ (*phallus*) bio je odvajkad simbol plodnosti.²⁷ Bez muškoga uda nema oplodnje. Gdje god se javlja izraz je plodnosti, osobito kad je u erigiranom položaju. Tako se razna božanstva plodnosti javljaju s podignutim falusom (Prija, Pan, u Iliriku i Silvan). Međutim, kod božanstva *phallus* nije u sepulkralnoj nego religijskoj funkciji. Često je hipertrofirano tako da svojom veličinom zapravo pokazuje reproduktivnu snagu prirode, bilo ljudske, životinjske ili biljne. Naravno, da muški udo bude plodonosan mora imati i partnericu koji u sinergiji daju željeni rezultat. Osim na figurama koje prikazuju božanstvo ili običnoga čovjeka *phallus* se javlja i na hermama, tj. na stupu kvadratnog presjeka na vrhu kojega je glava, a na prednjoj strani približno na normalnoj visini u odnosu prema glavi je *phallus*. Ostali dijelovi ljudske figure nisu prikazani. Na taj način nastala je forma koja je pogodna za nizove i skupine, a ljudska je figura reducirana i pojednostavljena. Penis se ističe i očito naznačuje da je, osim glave, najbitniji dio cjeline prikazanog lika. Izraz herma potječe od boga Hermesa koji se na takav način prikazuje već od grčkoga arhajskog doba i to s erigiranim udom.²⁸ *Phallus* se javlja i na njegovim hermama iz kasnijega doba.²⁹ Taj bog, međutim, nije bog plodnosti, ali kao bogu općega stvaranja i oplodivanja stada *phallus* je primjeren njegovim hermama, a ne njegovim kipovima. S druge strane, muško udo se pojavljuje i na hermama ljudi koji su živjeli i koji s plodnošću ili nečim sličnim nemaju nikakve veze.³⁰ Ima li

22 Riječ je, dakle, o natpisu CIL 3, 2397 koji glasi: *Iulia Mutiana sibi viva / posuit et Aur(elio) Pateati / coniugi suo inter arcas / in medio in horto at viam /⁵ prospicientem in areolam / veter(em) at salventiam Ingonam / loco concesso ab Aelio Marullino*.

23 O toj grobnoj terminologiji usp. N. Cambi <1987>, str. 256-261; N. Cambi 2010, str. 73-76.

24 Primjeri CIL 3, 1072; 2206.

25 N. Purcell <1987>, str. 31.

26 O tome i običajima spomenutim u prethodnoj bilješci usp. J. M. C. Toynbee 1971, str. 94-100; N. Purcell <1987>, str. 31-36.

27 Usp. M. Gimbutas 2007, str. 216-220.

28 Usp. N. Kaltsas 2002, str. 61, br. 78 (otok Sifnos). Razlog prikazivanja Hermesa poput stupa leži u činjenici da je u Tespiji u Beotiji Hermes čašćen kao jednostavan stup poput muškog uda, čemu je podrijetlo u pastirskom karakteru božanstva još iz predhelenskog vremena; usp. Chr. Scherer 1890, col. 2391-2394; R. Grevs 1990, str. 55, br. 1. Stoga veza s hermama kao spomeničkim oblikom nije slučajna.

29 O hermama usp. S. Eitrem 1913, col. 696 i d.; L. Curtius 1931, str. 48-82, tab. 1-22; P. Mingazzini 1960, str. 420-421.

30 Usp. na primjer herme atenskih kosmeta N. Kaltsas 2002, str. 328, br. 688 (Sosistrat); str. 329, br. 629 (Hrisip).

Slika 15.
Natpis i phallus na prednjoj plohi bloka C (IM)

Slika 16.
Phallus na stražnjoj plohi bloka C (IM)

phallus ikakve dodirne točke sa zagrobnom simbolikom? U nekim ranim fazama razvoja sepulkralne umjetnosti erigirani se *phallus* pojavljuje na skulpturama i reljefima funeralnoga podrijetla na istočnom Jadranu,³¹ ali se nikad ne javlja u opuštenom položaju. Kod salonitanske ograde nosači kao da svojim četvrtastim presjekom igraju ulogu herma bez glava koje se i s dodatkom glava poznatih osoba mogu također pojaviti kao ograde.³² Međutim, o personalizaciji nosača putem muškoga uda teško je govoriti jer su falusi prikazani i na prednjoj i stražnjoj strani, što nije realno. Moguće je da je najbliža simbolika rasta ona o kojoj govori Petronije, tj. da plodovi rastu iz njegovih praha, a k tomu se po svoj prilici pridružuje i apotropejski moment. S time u vezi je dakako i simbolika regeneracije života. Vezu s Hermesom teško je naći, iako je jedan od njegovih božanskih aspekata i vođenje duša u Podzemlje (*Hermes Psiho-*

pompos). Valja naglasiti da dosad u Saloni nije otkriven ni jedan spomenik na kojem se javlja izolirani *phallus* prikazan na sličan način. Sasvim drukčiji je prikaz falusa na jednom bloku iz Aserije, gdje je prikazan u profilu na dužoj strani kvadera.³³ I na nekropoli ispod današnje salonitanske zaoblaznice u grobnici s bačvastim svodom u žbuci na sjevernoj strani urezana su dva povećana falusa,³⁴ ali ti grafiti nemaju nikakve ni formalne ni kronološke veze s reljefima na nosačima koji su doneseni u ovom radu.

Mjesto nalaza blokova A i B je Sjeveroistočna nekropola, a nedvojbeno to vrijedi i za nosač C kojemu nije poznato mjesto nalaza. To groblje je znatno slabije istraženo od Zapadnoga, ali bilo je dosta slučajnih i povremenih nalaza prigodom poljskih radova od kojih su mnogi veoma važni. Jedan natpis otkriven još davne 1886. godine³⁵ nudi posebno značajne podatke o obliku i položaju gro-

31 Usp. N. Cambi <1984>, str. 109-111, tab. II, 3, 4; III, 1, 3.

32 Th. Lorenz 1965, str. 13-14, 39-40, tab. VIII-X.

33 H. Liebl – W. Wilberg 1908, str. 57, bilj. 19, sl. 36; usp. i hrvatski prijevod H. Liebl – W. Wilberg 2006, str. 225, br. 4, sl. 36. Čini se da ovaj blok potječe s gradskih zidina što je posve drugi kontekst.

34 B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić 1987, str. 42-43. Slika nije objavljena pa se oblik falusa ne vidi.

35 CIL 3, 9315; natpis je nađen na lokalitetu Doca, na zemljištu Frane Grubića Škombre unutar salonitanskih fortifikacija oko 150 m od sjevernih zidina i oko 460 m od istočnih zidina (tzv. *Porta Andetria*) i oko 600 metara od Jadra, v. i F. Bulić 1887, str. 41-44, br. 48.

Slika 17.
Natpis CIL 3, 9315 (JT)

bišnih parcela.³⁶ Nađen je na položaju Doca koji se nalazi približno po sredini istočnoga dijela grada, ali ne znači da pripada prije opisanim nosačima ograde. Logična je pretpostavka da je natpis otkriven blizu svoga izvornog upotrebnog mjesta. Razlog takvoj pretpostavci je što nije bilo razloga za premještanje natpisa. Tu nema kuća za njihovu eventualnu upotrebu nego su samo polja i vinogradi. Osim toga spomenik je veoma dobro očuvan. Riječ je o kame-
noj ploči (dimenzije: vis. 129 cm, a s klinom za uglavljanje 146 cm; šir. 71 cm, deb. 24 cm) koja je oblikovana po-

put stele (sl. 17), ali sadržaj natpisa otkriva da nije riječ o običnoj nadgrobnoj steli. U formi je jednostavne arhitektonske stele s pilastrima i jasno oblikovanim kapitelima (listovi i volute) koji nose trakastu gredu. Na gredi je trokutasti zabat u čijem je središtu četverolusna rozeta, a sa strana su postamenti na kojima počivaju akroteriji u obliku polupalmete. Zabat je zapravo pročelje atike. U natpisnom polju je natpis koji glasi: *Finis loci / qui est / Q S C / in fr(onte) sec(us) flu(men) p(edes) XXXXV /⁵ item sec(us) monim(entum) (!) / in ag(ro) p(edes) XXXXII item / a cap(ite) sinis(tro) lon(gum) p(edes) XLVII s(emis) / item ab aquil(ione) in ag(ro) p(edes) XVI / at quem locum iter /¹⁰ ambitum actum aditum / sacrificique (facundi) causa / quibus esse oportebit d ap hor*. Ovaj natpis je neka vrsta međašnjega obilježja i pokazuje prostiranje grobne parcele u odnosu na strane svijeta, situaciji (lijevo), prema glavnom spomeniku i rijeci. Rijeka nije glavni tok Solinske rike (*Salon*) nego krak njezine delte koji je tada još tekao kroz istočni dio grada, a koji je presahao u kasnijim razdobljima. Parcela je pripadala nekoj osobi čije je ime navedeno u kraticama *Q(uintus) S(?) C(?)*. Na prvi pogled izgleda kao da je ime bilo najmanje važno. Međutim, ime je uvijek najvažniji dio nadgrobnoga natpisa i ono se po svoj prilici nalazilo na nekom važnijem i bolje vidljivom mjestu pa je ovdje bilo dovoljno navesti samo kratice (*pre-nomen, nomen i cognomen*). Prema rijeci širina parcele je iznosila 45 stopa (oko 15 metara), a bočno (od spomenika) 42 stope (oko 14 metara), a otuda lijevo 47,5 stopa (gotovo 16 metara), a bočno prema sjeveru 16 stopa (gotovo 5,5 metara). Iako je tumačenje natpisa iznimno teško, po svoj prilici areal se sastoji od dva dijela od kojih je jedan 45 za 42 stope, a drugi je izdužen 47,5 za 16 stopa. Ovaj potonji prostor je kako se čini pripadao vrtu (*hortus sepulcri*), po svoj prilici oba, iako nesimetrična, prostora tvorila su jednu međusobno povezanu cjelinu koja je pripadala navedenom vlasniku (*Q. S. C.*). Čitav grobišni prostor prema natpisu se naziva *locus*. Natpis nadalje naređuje da razni prostorni sadržaji (*actus, ambitus*) i put (*iter*) uvijek budu slobodni za obavljanje žrtava kome god to zatreba. Od izraza upotrijebljenih u natpisu čest je *aditus*, ponekad i s navođenjem dimenzija.³⁷ Međutim, i *actus, ambitus* i *iter* upotrebljavaju se također i u sepulkralnoj terminologiji.³⁸ Spomenuti *monumentum* je najvjerojatnije glavni spomenik s natpisom na kojem je bilo ime vlasnika i drugi relevantni podatci koji su uglavnom bili standardizirani. Glavni spomenik je uvijek bio na dominantnom položaju, vidljiv svima. Važan poda-

36 N. Cambi <1987>, str. 261-262, tab. 46 a.

37 F. Bulić 1914, str. 64, br. 6454 A.

38 E. de Ruggiero 1895, str. 70 i d.

tak koji proizlazi iz natpisa je činjenica da su se tu obavljale žrtve za pokojnike, ali po svojoj prilici to se odnosi na svakoga kad je želio prinijeti žrtvu (ne samo obitelji). Na kraju stoji danas dosta neobična formula *d. ap. hor.* Mommsen je Buliću predložio prema jednom natpisu iz Rima da kraticu razrješi *d(iaeta) ap(eriet) hor(tulanus)*.³⁹ *Diaeta* je prostorija u vrtu, neka vrsta predsooblja i ako je doista taj pojam po srijedi,⁴⁰ a lako je moguće da jest, jer je izraz služio i u sepulkralnom značenju. Prostoriju je otvarao *hortulanus* (vrtlar) koji je uređivao grob, vjerojatno rob obitelji vlasnika, ali ne samo za potrebe rodbine nego i namjernika.⁴¹ Očito je sličan aranžman imao i grobni areal pretpostavljenog Patea-ta koji se nije nalazio daleko od onoga Q. S. C.-a.

Nešto više od stotinu metara zapadno od mjesta pronalaska nosača A i B nalazi se suhozid kojemu su za temelj iskorišteni veliki vapnenački blokovi modraca (sl. 18). Pregledom na licu mjesta smije se kazati da je bez iskopavanja teško reći pruža li se ispod njih još jedan red jer se nakon uklanjanja trave i površinskoga humusnog sloja nije nazirao donji rub niti jednoga od njih. Nažalost, nemoguće ih je bilo fotografirati kao cjelinu jer pogled zaklanja maslinik. Blokovi se pružaju u smjeru istok-zapad i može ih se neprekinuto pratiti osim u srednjem dijelu koji je zatrpala masa odvaljenog kamenja s gomile iznad zida. Nesumnjivo se ovdje nalazi najmanje još jedan blok. Zid je dugačak 27,2 m, a sačinjava ga 18 blokova od kojih je najveći onaj na zapadnom kraju dužine 2,80 m i visine najmanje 0,42 m (sl. 20). Gradnja velikim blokovima od modraca u Solinu naziva se lokalnim izrazom *murazzo*. Ti su blokovi približno slični onim koji su upotrijebljeni i u tzv. kiklopskim zidinama koji se vide u ranijoj fazi gradnje salonitanskih zidina.⁴² Međutim, oni su bili i pogodni i za izgradnju cesta,⁴³ a i samih grobnih areala.⁴⁴ U ovom dijelu zid je na pet mjesta sačuvan u dva reda blokova dok je u istočnom dijelu tako samo na dva mjesta (sl. 18, 19). Od

svih blokova gornjeg reda najveći je onaj u zapadnom dijelu zida dužine 1,50 m i visine 0,60 m (sl. 20). Ovi blokovi *murazza* su po obliku i načinu slaganja vrlo bliski onima sa Zapadne nekropole i, iako ne znamo kakvi su bili areali, morali su biti slični, tj. uglavnom pravokutni koji se nižu jedan do drugoga.⁴⁵ Takav oblik areala je u ranijem carskom razdoblju bio predominantan na istočnoj obali Jadrana. Podrijetlo utjecaja je nedvojbeno sjeverna Italija gdje se javlja na mnogim mjestima kao u Sarsini⁴⁶ ili Akvileji.⁴⁷ Čini se da su bile posebno omiljene u Saloni, ali su se proširile sve do juga provincije.⁴⁸ Najočuvaniji primjer takve nekropole je ona u Argiruntu.⁴⁹

Bilo bi vrlo korisno kad bi se dio salonitanske nekropole na kojem su nađeni blokovi s natpisom (*per hortum sepulcri*) iskopao jer je manje destruiran nego Zapadna nekropola koja se nije samo rušila protokom vremena nego i preslojavanjem kroz nekoliko stoljeća, iako nije bila temeljito kristijanizirana.⁵⁰ Čini se da je dio Istočne nekropole izvan zidina bio namijenjen za pokapanje vojnika. Na to upućuju i stela vojnika Kvinta Metija Valenta koja je bila raskošno ukrašena portretom pokojnika i vratima pri dnu te pseudoarhitektonska stela Kvinta Septima koja je dva do tri desetljeća ranija od prethodne što znači da je taj dio trajao duže vremena (za potrebe glavnog grada bio je neophodan jedan detašman Sedme legije).⁵¹ Istočna se nekropola pružala sjeverno prema Klisu (nije poznato koliko kilometara), ali se jedan krak odvajao i išao prema Majdanu, u dužini od jedan do dva kilometra. Naravno da i u slučaju ove nekropole postoji horizontalna stratigrafija, ali nju ipak ne treba shvatiti doslovno. Moglo je biti kronološkoga preklapanja, pa i preskakanja slobodnoga prostora jer, dok nekropola nije uništena, ukapanje može trajati generacijama.

Kako datirati ova tri nosača ograde jednoga grobnog areala? Pitanje datiranja epigrafičkih spomenika je uvijek vrlo složeno i nepouzđano, a pogotovo kad je riječ o

39 F. Bulić 1914, str. 43.

40 Usp. Chr. Höcker 2004, str. 68-69.

41 O tim aranžmanima usp. J. M. C. Toynbee 1971, str. 94-100.

42 Usp. D. Rendić Miočević 1991, str. 47-63.

43 Uz taj oblik gradnje dobro pristaje izraz *viam munire* (CIL 3, 2072), ali je pogrešno nazivati upravo cestu na jugoistočnom groblju *Via munita* kad je to normalni naziv za izgradnju cesta (CIL 3, 3200, 3201). O tome usp. N. Cambi <1987>, str. 265-266.

44 Ograđeni grobni areali su jedan od osnovnih oblika zajedničkog pokapanja na nekropolama. O tome usp. H. Von Hesberg 1992, str. 57-72. Za Dalmaciju usp. N. Cambi <1987>, str. 253-258.

45 Usp. N. Cambi <1987>, sl. 82, 83.

46 Usp. J. Ortali <1987>, str. 155-182, sl. 39, 40, 41, 51.

47 Usp. Chr. Reusser <1987>, str. 239-249; M. Verzàr-Bass 2010, str. 173-190, sl. na str. 176-177, 179.

48 Usp. N. Cambi <1987>, str. 277-279, sl. 91 a i b, 92.

49 Usp. M. Abramić – A. Colnago 1909, str. 43-111, sl. 9; N. Cambi <1987>, str. 273-276, sl. 88.

50 Nekoliko graditeljskih slojeva moglo se utvrditi na Zapadnoj nekropoli, a ti su zahvati znatno poremetili njezin izvorni izgled, usp. B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić 1987, str. 38-43, koji su utvrdili tijekom zaštitnih iskopavanja tri takve faze.

51 N. Cambi <1987>, str. 263-264, tab. 46 d, 46 e; N. Cambi <1991>, str. 71-72.

Slika 18.
Istočni dio murazza sa sačuvanim drugim redom blokova na desnoj strani (IM)

Slika 19.
Istočni dio murazza (IM)

Slika 20.
Zapadni dio murazza sa sačuvanim drugim redom blokova na lijevoj strani (IM)

dosta kratkom natpisu koji se sastoji od cigle četiri riječi. Međutim, ipak mjesto i neke okolnosti nalaza omogućuju barem okvirno datiranje. Prije svega, mjesto nalaza je na Sjeveroistočnoj nekropoli i to unutar gradskih zidina podignutih godine 170. što bi značilo da je grobna parcela bila dovršena znatno prije toga doba. Drugi *terminus* bi bio natpis iz doba Augusta nađen kod *Porta Caesarea* (9. godina nakon Krista) koji bi upućivao kad je dovršena gradnja tih vrata u obliku u kojem su se više-manje očuvala do danas⁵² ili pak oko desetljeće kasniji natpis s popisom cesta prema unutrašnjosti iz doba namjesnika Publija Kornelija Dolabele za koje se pretpostavlja da im je početna točka bila na *Porta Caesarea*.⁵³ Na taj se način dobija vremenski okvir od nešto malo više od stotine godina od nastanka do vremena kad se groblje našlo unutar grada. Taj dio nekropole je stariji i po svoj prilici je zbog rimske zakonske zabrane pokapanja unutar grada barem djelomično bilo zapriječeno pokapanje, a ka-

moli izgradnja novih grobišnih areala.⁵⁴ Poslije toga ne dolazi u obzir datiranje ovih triju blokova. Natpis na nosačima ograde ne pruža neke osobite mogućnosti za dataciju, ali ipak barem specifična paleografija, koliko god ona bila nepouzdan datacijski element, ipak je kakva-takva naznaka koja može ukazati na doba nastanka. Natpis je pisan elegantnom pravokutnom, izduženom kapitalom koja gotovo nije poznata u Saloni. Izduženost slova kao da estetski prati izduženost nosača. Pravokutna kapitala bila bi neprimjerena spomeniku. Karakteristike ovoga natpisa su brojne ligature koje se nalaze pri kraju svakog nosača (na primjer u riječi *hortum* (V i M) ili CRI u riječi *sepulcri*. U potonjem primjeru izgleda da je horizontalna hasta naznačavala još jedno slovo (H), ali bi u tom slučaju to bila greška klesara (*lapicida*) koji nije znao da se *sepulcrum* piše bez slova -h.⁵⁵ Međutim, moguće je da je i taj vodoravni istak samo fioritura lapicide. Činjenica što se ligature nalaze na kraju raspoloživog prostora upozorava-

52 H. Kähler 1991, str. 228-230.

53 CIL 3, 3198a = 10156, CIL 3, 3200; CIL 3, 3201 = 10159; CIL 3, 31986 = 10156; I. Bojanovski 1972, str. 16-19, tab. II.

54 Zakon XII. tablica izričito zabranjuje bilo incineraciju, kao prevladavajući obred, bilo inhumaciju unutar grada Rima *hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*, usp. Ciceron, *De legibus* II, 25, 56. To se dakako prenijelo i na gradove i u provincijama.

55 Greške lapicide su bile vrlo česte jer je njihova izobrazba bila skromna. Međutim, treba uvijek biti oprezan kod tumačenja kamenorezačkih grešaka, usp. G. Susini 1973, str. 39-49.

la bi da su i one estetska figura jer na uskom prostoru pouzdano ne bi slova bila toliko široka, potrebno mjesto je, naime, bilo lako dobro izmjeriti. Jedino što slovo -i u riječi *sepulcri* koje se nalazi poviše slova R izgleda pravi spoj zbog nedovoljno raspoloživog prostora. To je slovo iznad okomite haste slova -r i veoma je kratko. Druga važna karakteristika natpisa je što slova imaju elegantno zavijene krakove nekih slova tako da je izbjegnuta uglatost kapitale. To se osobito jasno zapaža kod slova L, R i T (sr. vodoravnu hastu u riječi *Pat*). Ovakav način oblikovanja slova nedvojbeno pripada varijanti skriptide monumentalisa s elementima pisma dokumenata na papirusu ili pergameni čiji su zavijutci i serifi posljedica oblikovanja kistom (*scriptura actuarialis*).⁵⁶ Pismo naših nosača ograde nije ono koje je vrlo usko i visoko te poznato u kasnije doba (3. – 6. stoljeće),⁵⁷ koje se javlja na nekim kamenim spomenicima (Ankara),⁵⁸ nego je više mješavina kapitale i aktuarije. No, unatoč neizmjernejski skepsi u mogućnost datiranja neko-

ga spomenika prema oblicima slova koju izražavaju gotovo svi istraživači,⁵⁹ ipak bi se ovaj natpis morao datirati na temelju mjesta nalaza na nekropoli i načina pisanja u kraće vremensko razdoblje: između kraja julijevsko-klaudijevskoga razdoblja, odnosno ranijega doba Flavijevaca i to po svojoj prilici ne znatno poslije Vespazijana te Trajanova ili Hadrijanova doba.

Nema nikakve dvojbe da su nosači s ukrasom muškog spolnog uda i natpisom *per hortum sepulcri* iznimno važan nalaz koji znatno pridonosi poznavanju rimskih grobnih običaja, salonitanskoj praksi ukapanja pokojnika i širenju, odnosno trajanju salonitanske Sjeveroistočne nekropole. Nosači ograde su također važna indicija o potencijalu ove nekropole i perspektivama istraživanja toga dijela grada. Kad bi se Sjeveroistočna nekropola istražila tada bi se pouzdano razrješile i enigme iz ovoga rada. Naime, po svojoj prilici bi se mogli naći grobni areali kojima su pripadali nosači, odnosno steloidni terminacijski natpis vlasnika Q. S. C.

Izvori

- Ciceron (M. Tullius Cicero) *De Legibus libri, ex recognitione Iohannis Vahleni*, Berolini 1883.
- Petronije (G. Petronius Arbiter) *Satirikon*, prevela Radmila Šalabalić, Beograd 1976.
- Svetonije (G. Suetonius Tranquillus) *Dvanaest rimskih careva*, preveo Stjepan Hosu, Zagreb 1978.
- Tacit (P. Cornelius Tacitus) *Anali*, preveo i priredio Josip Miklić, Zagreb 2006.

Kratice

- ANUBiH = Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
 BASD = Bulletino di archaeologia e storia dalmata
 CBI = Centar za balkanološka ispitivanja
 CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
 EAA = Enciclopedia dell'arte antica ed orientale
 JAZU = Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
 JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts
 PWRE = Pauly Wissowa Realencyclopädie
 RFFZd = Radovi Filozofskog fakulteta Zadar
 VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

⁵⁶ Usp. L. Keppie 1991, str. 18.

⁵⁷ F. Šanjek 2004, str. 9 takav način pisanja naziva rustična kapitala.

⁵⁸ L. Keppie 2010, str. 28-29, sl. 10.

⁵⁹ I. Calabi Limentani 1973, str. 171-178; L. Keppie 2010, str. 28-29.

Literatura

- M. Abramić – A. Colnago 1909 Mihovil Abramić – Anton Colnago, *Untersuchungen in Norddalmatien*, JÖAI 12, Wien 1909, 13-112.
- G. Alföldy 1969 Geza Alföldy, *Die Personennamen in der romischen provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969.
- P. Arnaud <2006> Pascal Arnaud, *La navigation en Adriatique d'après les données chiffrées des géographes anciens*, Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie, Actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar). Putovi antičkog Jadrana – Geografija i gospodarstvo. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001, Bordeaux – Zadar <2006>, 39-53.
- I. Bojanovski 1974 Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANUBiH, Djela XLVII, CBI knjiga 2, Sarajevo 1974.
- F. Bulić 1887 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite – Salona*, BASD 10, Split 1887, 41-45.
- F. Bulić 1901 Frane Bulić, *Necropoli »in horto Metrodori« a Salona*, BASD 24, Split 1901, 161-169.
- F. Bulić 1910 Frane Bulić, *Escavi nella necropoli antica pagana detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910*, BASD 33, Split 1910, 3-66.
- F. Bulić 1914 Frane Bulić, *Trovamenti antichi ad Est dell' anfiteatro a Salona*, BASD 37, Split 1914, 60-67.
- F. Buškariol 1988 Frane Buškariol, *Pregled arheološke topografije Salone*, Mogućnosti XXXVI, br. 3-4, Split 1988, 274-283.
- I. Calabi Limentani 1973 Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano 1973.
- N. Cambi <1984> Nenad Cambi, *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira*, Simpozijum »Duhovna kultura Ilira«, Herceg Novi, 4.-6. novembra 1982., Posebna izdanja ANUBiH LXVII, CBI knjiga 11, Sarajevo <1984>, 105-117.
- N. Cambi <1987> Nenad Cambi, *Salona und seine Nekropolen*, Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung – Status – Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München <1987>, 251-279.
- N. Cambi <1991> Nenad Cambi, *Two Soldier's Stelai from Salona*, Römisches Österreich, Jahresschrift der österreichischen Gesellschaft für Archäologie 17-18, 1989-1990, Wien <1991>, 61-72.
- N. Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010.
- F. Carrara 1991 Francesco Carrara, *Topografija i iskapanja Salone*, Antička Salona (uredio Nenad Cambi), Split 1991, 99-203.
- L. Curtius 1931 Ludwig Curtius, *Zeus und Hermes. Studien zur Geschichte ihres Ideals und seiner Überlieferung*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Ergänzungsheft 1, München 1931.

- E. Dyggve 1951 Einar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- S. Eitrem 1912 Samson Eitrem, *Hermi*, PWRE 15, Stuttgart 1912, 696-708.
- M. Gimbutas 2007 Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe*, London 2007.
- R. Grevs 1990 Robert Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd 1990.
- H. von Hesberg 1992 Henner von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Darmstadt 1992.
- Chr. Höcker 2004 Christoph Höcker, *Metzler Lexikon antiker Architektur. Sachen und Begriffe*, Stuttgart – Weimar, 2004.
- H. Liebl – W. Wilberg 1908 Hans Liebl – Wilhelm Wilberg, *Ausgrabungen in Asseria*, JÖAI 11, Wien 1908, 17-88.
- H. Liebl – W. Wilberg 2006 Hans Liebl – Wilhelm Wilberg, *Iskopavanja u Aseriji*, Asseria 4, Zadar 2006, 203-246.
- H. Kähler 1991 Heinz Kähler, *Porta Cesarea u Saloni*, Antička Salona (uredio Nenad Cambi), Split 1991, 205-240.
- I. Kajanto 1965 Iiro Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- N. Kaltsas 2002 Nikolaos Kaltsas, *Sculpture in the National Archaeological Museum Athens. Catalogue*, Athens 2002.
- L. Keppie 1991 Lawrence Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore 1991.
- B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić 1987 Branko Kirigin – Ivo Lokošek – Jagoda Mardešić – Siniša Bilić, *Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu*, VAHD 80, Split 1987, 7-56.
- Th. Lorenz 1965 Thuri Lorenz, *Galerien von griechischen Philosophen – und Dichterbildnissen bei den Römern*, Mainz 1965.
- J. Mardešić 1988 Jagoda Mardešić, *Izvještaj o zaštitnim arheološkim radovima na trasi splitske zaobilaznice kroz Salonu*, Mogućnosti XXXVI 3-4, Split 1988, 307-315.
- Ž. Miletić 1988-1989 Željko Miletić, *Murazzo zapadne salonitanske nekropole*, RFFZd 28 (15), Zadar 1988-1989, 49-70.
- Ž. Miletić 1989-1990 Željko Miletić, *Sjeverna salonitanska nekropola*, RFFZd 29 (16), Zadar 1989-1990, 163-194.
- Ž. Miletić <1992> Željko Miletić, *Istočna i jugoistočna nekropola Salone*, RFFZd 30 (17), 1990-1991, Zadar <1992>, 21-50.
- Ž. Miletić 1992-1993 Željko Miletić, *Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone*, RFFZd 32 (19), Zadar 1992-1993, 117-150.
- Ž. Miletić <2006> Željko Miletić, *Roman Roads along the Eastern Coast: State of Research*, Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie. Actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar). Putovi antičkog Jadrana – Geografija i gospodarstvo. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001, Bordeaux – Zadar <2006>, 125-136.

- P. Mingazzini 1960 Paolino Mingazzini, *Erma*, EAA III, Roma 1960, 420-421.
- G. Novak 1949 Grga Novak, *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 67-92.
- G. Novak 1961 Grga Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU 322, Zagreb 1961, 145-221.
- J. Ortali <1987> Jacopo Ortali, *La via dei sepolcra. Aspetti funzionali, formali e sociali*, Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung – Status – Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München <1987>, 155-182.
- N. Purcell <1987> Nicolas Purcell, *Tomb and Suburb*, Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung – Status – Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München <1987>, 25-41.
- D. Rendić Miočević 1991 Duje Rendić Miočević, *Salona »Quadrata«. Salonitanski oppidum (Caes., B.C. III, 9) u svjetlu novih istraživanja*, Antička Salona (uredio Nenad Cambi), Split 1991, 47-63.
- Chr. Reusser <1987> Christoph Reusser, *Gräberstrassen in Aquileia*, Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung – Status – Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München <1987>, 239-249.
- E. de Ruggiero 1895 Ettore de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane, I*, Roma 1895.
- Chr. Scherer 1890 Christian Scherer, *Hermes*, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (uredio Wilhelm H. Roscher), I, 2, Leipzig 1890, 2342-2432.
- M. Suić 1959 Mate Suić, *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine*, Diadora 1, Zadar 1959, 147-174.
- M. Suić 1991 Mate Suić, *O municipalitetu antičke Salone*, Antička Salona (uredio Nenad Cambi), Split 1991, 65-98.
- G. Susini 1973 Giancarlo Susini, *The Roman Stonecutter*, Oxford 1973.
- F. Šanjek 2004 Franjo Šanjek, *Latinska paleografija i diplomatika*, Zagreb 2004.
- J. M. C. Toynbee 1971 Jocelyn M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.
- M. Verzàr-Bass 2010 Monika Verzàr-Bass, *La città dei morti*, Aquileia. Patrimonio dell'umanità (uredio Luigi Fozzatti), Udine 2010, 173-190.
- P. Zanker 1995 Paul Zanker, *Pompeji. Stadtbild und Wohngeschmack*, Mainz 1995.

Summary

Nenad Cambi – Ivan Matijević

Per hortvm seplcri

Key words: Salona, *Urbs orientalis*, necropolis, *hortus*, *murazzo*, *phallus*

Of all the Dalmatian cities, the Roman Salona had the longest cemeteries, stretching up to several kilometres along its approaching roads and consisting of smaller or larger burial lots, surrounded with monumental stone blocks. Our knowledge of the Eastern Necropolis is quite scarce, in spite of some of its parts having been excavated, especially in 1930, when the king Zvonimir's Coronation Basilica was studied. Actually, the name North-eastern Necropolis would suit it much better, since it developed along the road starting from the city gate known as *Porta Caesarea* and running north of the Jadro river delta arm, to appear at the city gate known as *Porta Andetria*, at the north-eastern corner of the city walls, and continue further north-east for Klis. The eastern part of the city (the so called *Urbs Orientalis*) was fortified at the time of the Marcomannic Wars, in the year 170, before that spreading freely without destroying the necropolises. Attention to existence of the cemetery with large cemetery sections by the road in the eastern part of the city was attracted once again by the recent discovery of two exceptional stone monuments. At a private parcel some two hundred meters south-west of *Porta Andetria* city gate, in 2007 were found two stone blocks (Block A and Block B) of rectangular cross-sections and almost identical dimensions. The Block A (height 113 cm, depth 34 cm, width 34-36 cm) at the top of the front side has a realistic relief image of a penis (*phallus*) and below it the inscription *PER HORTVM*. The Block B (height 114 cm, depth 30-32 cm, width 34-37 cm) in its upper area has remains of a tenon, and also at the top an image of penis and below it the inscription *SEPLCRI*. The back sides of the blocks are decorated in the same way: simply mould framed field with, in its upper part, another realistic image of penis. Both blocks have the same grooves of identical dimensions in their lateral sides.

Undoubtedly, the two blocks are to be related to a very like block (Block C) kept in the lapidarium of the Archaeological Museum in Split. In the Museum Inscriptions Inventory it is entered as number A-5260, with no information on whether it has been published, this most probably meaning it has not been. The block is of almost the same dimensions as the former two (height 113 cm, depth 35 cm, width 36 cm). At its front side is a relief image of penis below which are remains of the inscription *PATE[---]*, whereas the back side is decorated with a simply moulded field, in the upper part of which is yet another image of penis. The block lateral sides are made similar to those of the Blocks A and B. The absolute correspondence of the shapes of the blocks, their mouldings, dimensions, letter size and shape, and decoration clearly indicate that this old find too origins from the same place and that it belonged to the same structure of which we have three large fragments before us.

Given the location of the find and the words *sepulcrum* and *hortus*, the blocks undoubtedly made pilasters of a screen of a large burial lot that split a still larger cemetery area, as clearly evident from the vertical grooves in lateral sides of all the three blocks. All the blocks have grooves in their both lateral sides, indicating with certainty that they made neither the first nor the last ones in a row perpendicularly joining the structure's perimetral wall, where they would not have required a groove for insertion of a screen element (*pluteus*). The two newly found blocks stood one next to the other, as clearly indicated by the inscription: *per hortum seplcri*. Between the pilasters B and C should have

been at least one more similar block bearing the grave owner's *praenomen* and *nomen*. The pilaster C, namely, bears his *cognomen* PATE[---], and next to it was at least one more pilaster, also carrying the screen, that can be expected to have had the same decoration (*phallus*). Before the pilaster A, too, should have been at least one more pilaster. The massive blocks and the grooves 15 cm in width indicate the plutei were also massive and heavy, although most probably of the latticed type, common in the Roman architectural repertoire. All the three pilasters had strong, although somewhat narrower, vertical extensions of rectangular cross-section, that are hard to explain, because they were dressed only roughly with a pointed chisel. The extensions obviously, at a certain height, carried some trabeation, porch roofing or a like architectural element.

The preserved part of the inscription should read *PER HORTUM* (Block A) *SEPULCRI* (Block B), followed by the missing pilaster bearing the pre-nomen and the nomen, and the Block C, bearing the cognomen PATE[---]. There are only a few cognomina in the Roman inscriptions in Dalmatia beginning with these three, or four, letters, and this is most probably the cognomen *Pateatus*. The words *hortus* and *sepulcrum* belong to the sepulchral terminology, and their understanding is very much helped by two inscriptions. *Hortus* is a horticulturally cultivated burial plot with several graves, as can be concluded from the inscription CIL 3, 2207 from the Western Necropolis. The second important inscription, CIL 3, 2397, describes position of the sarcophagus, which location was provided by a man. From the inscriptions can be concluded beyond doubt that the burial lot contained a larger number of sarcophagi and other graves. However, in Salona there are more inscriptions mentioning *horti*, this indicating that the term was in common use. The origin of the custom of planting trees and vines in cemetery sections should be sought in the substantial connection between suburban properties of rich and important persons at one side and their graves at the other. Examples of the custom are found in the Cicero's wish to bury his daughter Tullia in the garden (*hortus*) within the sanctuary (*fanum*) at his suburban property, in the burial of Valerius Asiaticus in *Hortus Lucullianus*, burial of Caligula in *Hortus Lamianus*, or in the Nero's grave in *Hortus Domitius*. The inscription at the blocks guides the visitor to the garden of a Pate(atus?). It appears that the *hortus* is separated from the grave (*sepulcrum*), this indicating that this was a horticulturally developed area. Appearance of this word in inscriptions that preceded the above mentioned sarcophagi shows development from an arranged area to a much less arranged situation, seeking for explanation where each of the *loci* was, or description of mutual relations between the graves and the main inscription, the street, etc. Neighbours and owners are usually requested to provide free access to the place where a sarcophagus is placed, which in this new Salonitan case probably was not necessary.

The only decoration of each of the pilasters, both front and back, are very realistically depicted *phalli*, in the non erect position. Besides in the images showing a deity or a man, *phallus* also appears in herms – square shaped columns on top of which is a head and, at its front side, at the appropriate height relative to the head, also a *phallus*. Thus was created a form practical for producing rows and groups, the human head being reduced and simplified. The penis is marked and obviously indicating it was, after the head, the most important of the entire presented figure. The word herm originates from the name of the god Hermes who was presented in this way as early as from the archaic Greek period, with the penis erected. The *phallus* appears in herms of later periods as well. Hermes was not a god of fertility, but being a god of general creation and livestock fertilisation, *phallus* fits his herms rather than his sculptures. On the other hand, penis appears also at the herms of people who lived and had nothing to do with fertilisation or anything like that. Does *phallus* have anything to do with afterlife symbols? In some early stages of the sepulchral art development, erect *phallus* did

appear in sculptures and reliefs of funeral origin at the eastern Adriatic coast, but never in the non erect position. In the Salonitan screen, the pilasters with their rectangular cross-section appear like playing the role of headless herms that by adding heads of famous persons may also appear on the top of screen pilasters. However, it is hard to interpret personalisation of pilasters by means of the penis because phalli are presented both at the front and back sides, which is unreal. Possibly the closest is the symbol of growth as mentioned by Petronius, when he wanted fruits to grow from his ashes, where most probably an apotropaic moment may be added, too. Symbols of regeneration of life can certainly be related to this as well. A relation to Hermes is hard to find, although one of his divine aspects is guiding souls to the Other World (*Hermes Psychopompos*). It is to be emphasized that not a single monument showing an isolated *phallus* presented in this way has been found in Salona.

Here cannot be left unmentioned a very important inscription (CIL 3, 9315) providing exceptionally important information on the form and position of burial lots in the Salona's North-east Necropolis. This inscription was found roughly in the central part of the eastern city extensions, not necessarily belonging to the structure made of the above described railing pilasters. This is a stone slab, shaped like a stele, but its inscription revealing this was not a common grave stele. This is a boundary stone of a kind showing the boundary of the burial lot relative to the compass points, situation (left), relative to the main monument and the river, that belonged to a person whose name hides behind the abbreviations *Q(uintus) S C*. Although interpretation of the monument is very difficult, the cemetery section most probably consisted of two parts of which one was 45 by 42 feet in size, and the other one rather elongated, 47.5 by 16 feet. The latter part, as it appears, belonged to a garden (*hortus sepulcri*), and both asymmetrical areas most probably made a single unit that belonged to the above mentioned owner. According to the inscription, the entire burial area was called *locus*. The inscription orders that various facilities (*actus, ambitus*) and the path are to be kept free at all times for the needs of all those wanting to make offerings. Among the terms used in the inscription, often used is *aditus*, sometimes with stating of dimensions. However, *actus, ambitus* and *iter* are also used in the sepulchral terminology. The above mentioned *monumentum* is most probably the main monument bearing the inscription containing the name of the owner and other relevant information, normally standardised. The main monument was always at a dominant position, visible by everyone. An important information contained in the inscription is that offerings were made for the deceased, this most probably meaning everyone who wanted to make an offering. At the end is the quite unusual formula *d. ap. hor*, interpreted by Mommsen analogously to an inscription in Rome as *d(iaeta) ap(eriet) hor(tulanus)*. *Diaeta* is a room in the garden, a sort of antechamber, and it is quite possible that this what is meant here because it was used in the sepulchral sense as well. The room was opened by *hortulanus* (the gardener), probably an owner's slave, who took care of the grave, but not for the needs of the relatives only but for the chance visitors as well. The cemetery section of the assumed Pateatus(?), situated far away from that of *Q. S. C.*, obviously had a similar arrangement.

Something over a hundred meters west of the place where the pilasters A and B were discovered is a stone wall of 27.2 m in length, in the basements of which there are built 18 large modrac type limestone blocks, however, without further excavations it is hard to say whether there is yet another tier under these. The blocks were connected without mortar. The wall runs east – west, and can be followed uninterrupted except in its central part where there is undoubtedly at least one more block. The largest block is the one at the western end, that is 2,80 m in length and at least 0,42 m in height. In Solin, building in large modrac blocks is known by the local term *murazzo*. These blocks are roughly simi-

lar to those used in the so called Cyclopean walls seen in an earlier stage of building the Salona's city walls. However, they were also good for building of roads, but of cemetery sections as well. Such *murazzo* blocks are by their shape and way of coursing very close to those in the Western Necropolis and, although we do not know what the lots looked like, they should have been similar, that is, mostly rectangular and lined one next to the other. This form of such lots dominated at the eastern Adriatic coast cemeteries in the early imperial period. This undoubtedly originated from the northern Italy, and appears to have been very popular in Salona, but also to have spread to the very south of the Province.

How to date these two, or three, pilasters of fencing of a cemetery section? They are discovered in the North-eastern Necropolis, inside the city walls erected in 170 A.D., meaning the burial lot had been finished much earlier. Another *terminus* would be the inscription from the Augustean period found near the *Porta Caesarea* city gate (9 A.D.) that would indicate when building of the gate, roughly in the form in which it has been preserved, was finished; or yet another inscription, made about a decade later and listing the roads leading inland at the time of the governor Publius Cornelius Dolabella and believed to have started from *Porta Caesarea*. This produces a time frame of something under a hundred years from creation of the cemetery till the time when it was surrounded by the city. This part of the necropolis is older and, most probably because of the law banning burying in cities, burials were at least partly prevented, not to mention creating of new cemetery sections. No dating of the three blocks is possible afterwards. The inscription at the screen pilasters does not provide possibilities of their dating, yet the specific palaeography, however uncertain dating element it is, can indicate the time of their making. The inscription is cut in elegant rectangular elongated Roman capital letters, almost unknown of in Salona. The inscription is characterised by numerous ligatures at the ends of available spaces in the A and B pilasters, and by some letters (L, R, T) of elegantly curved arms to avoid angularity of the Roman capitals. This letter type undoubtedly belongs to a variant of the *scriptura monumentalis* with elements of the letters appearing in papyrus and parchment documents, their curves and serifs resulting from brush painting (*scriptura actuaria*). The letters of our railing pilasters is not the one very narrow and high, known of later on (3-6 centuries) and appearing at some stone monuments, but is rather a mixture of the *monumentalis* and the *actuaria*. According to the place of discovery in the necropolis and the way of writing, the inscription should be dated to a yet shorter period of time, between the end of the Julian-Claudian period, or the early Flavian period, most probably not much later than Vespasian, at one side, and the Trajan's or Hadrian's period at the other.

Excavating the part of the Salonitan necropolis where the blocks with the inscription (*per hortum sepulcri*) were found would be very advisable, since it is less destroyed than the Western Necropolis that has been destroyed not only by the passage of time, but also by the overlaying that occurred over several centuries, although it has never been fully Christianised. In the North-eastern Necropolis chronological overlaying are possible, even skipping of free spaces because burials could have taken place for generations before the necropolis was destroyed. It is undoubted that pilasters decorated with images of phallus make an exceptionally important find, significantly contributing to the knowledge of Roman burial habits, the Salonitan burial practices, as well as spreading and duration of the Salona's North-eastern Necropolis. The railing pilasters also make an important indication on the potential and perspectives of excavations in this part of the city. Excavating the necropolis would solve with certainty also the enigmas presented in this paper, and most probably could identify the cemetery sections to which the pilasters and the steloid bordering inscription of the owner Q. S. C. belonged.